УДК 94(470.41)

Э.К. Сәлахова

ТӘТЕШ ӨЯЗЕ ТАТАР АВЫЛЛАРЫ МӘКТӘП-МӘДРӘСӘЛӘРЕ ТАРИХЫННАН (XIX гасыр уртасы – XX гасыр башы)

Статья посвящена анализу развития образовательной системы на территории Тетюшского уезда Казанской губернии в середине XIX – в начале XX в. Цель автора – показать достойное место региона в истории просвещения и образования народов Среднего Поволжья. Исследователь на архивных документах и на материалах татарской периодической печати начала XX века создаёт картину духовного развития и просвещения населения Тетюшского уезда, выявляет населённые пункты, где были расположены важные учебные заведения, имена авторитетных наставников.

Ключевые слова: история татарского народа, краеведение, образование, медресе, шакирды, история населённых пунктов, Тетюшский уезд.

The article is devoted to the analysis of the development of the educational system on the territory of the Tetyushsky district of the Kazan province in the XIX – early XX century. The author aims to show the worthy place of the region in the history of enlightenment and education of the peoples of the Middle Volga region. The researcher uses archival documents and materials of the Tatar periodical press of the beginning of the XX century to create a picture of the spiritual development and enlightenment of the population of the Tetyushsky district, identifies settlements where important educational institutions were located, the names of authoritative mentors.

Keywords: history of the tatar people, local history, education, madrassas, shakirds, history of settlements, tetyushsky district.

Мәгълүм булганча, Казан ханлыгы дәүләт буларак яшәүдән туктаганнан соң, татарның мәгариф үзәге шәһәр җиреннән авылларга күчә. XIX–XX гасырлар аралыгында татар авылларында эшләгән атаклы мәдрәсәләр шактый. Мәдрәсә буш җирдә ачыла алмый, аны оештыручы укымышлы зат, шәкертләрне җәлеп итәрлек хөрмәткә лаек остаз-мөгаллим һәм бу мәдрәсәләргә матди ярдәм күрсәтеп торырлык хәлле кешеләр булырга тиеш. Мисал өчен, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында Казан губернасында 30 мәдрәсә, 680 мәктәп эшләгән. Алар арасында, Казан шәһәре мәдрәсәләреннән кала, Кышкар авылы мәдрәсәсе, Курса авылы, Чистай шәһәре мәдрәсәләре, Чистай өязенең Әлмәт, Кизләү авыллары, Чар өязе Ура авылы, Мамадыш өязенең Сатыш, Кече Сөн, Саба авыллары мәдрәсәләре билгеле уку йортлары рәтендә [ТР ДА. 92 ф. 2 тасв., 23954 эш. 106–107, 108–110 б. кгз.].

Татар мәгарифе тарихында халыкның төрле типтагы укыту системасын күрә алабыз. Шулардан иң борынгысы – мәктәп. Мәктәп – ул башлангыч белем бирә торган һәр мәчет каршында эшләгән уку йорты.

Шул ук вакытта, халыкның мәдрәсәләре дә булган. «Мәдрәсә» сүзенең килеп чыгышы гарәп телендәге «дәрес» сүзеннән, ягъни бу дәрес бирә торган, лекция укыла торган уку йорты, анда урта һәм югары белем бирелгән. Мәдрәсәләр аерым мәчет мәхәлләсенә карарга да мөмкин, яисә алар аерым автоном уку йорты статусында да була алалар. Һәрбер мәхәллә мәктәпле була алса да, һәр мәхәллә мәдрәсәле була алмаган. Мәдрәсә ачылсын өчен, аның материаль базасы, остазы, тиешле белемле мөгаллимнәре, кабул ителгән уку программасы, уку тәртибе булу да шарт [Медресе Казанской губернии..., с. 263–287]. Халык телендә дини уку йортларының барысын да мәдрәсә дип атау кабул ителгән. Шунлыктан, татар телле чыганакларда башлангыч уку йорты булган мәхәллә мәктәпләре дә мәдрәсә дип күрсәтелә, әмма аларны урта һәм югары белем бирә торган мәдрәсәләр белән бутарга ярамый.

Тәтеш өязе – Казан губернасының административ-территориаль берәмлеге, ул 1781 елда Казан наместниклыгы составында оеша, һәм кантон булып үзгәртелгәнче, 1920 елга кадәр, шушы исем белән йөри. Хәзерге вакытта Тәтеш өязе җирләре Татарстан республикасының Тәтеш, Апас, Кама Тамагы һәм Буа районының бер өлешенә карый. Тәтеш өязе – татар-мөселманнар күпләп гомер кичергән төбәк. 1897 елгы Бөтенроссия халык санын алу мәгълүматлары буенча, өяз халкының зур күпчелеген, ягъни 49,1% ын, татарлар тәшкил иткән, моннан кала руслар, чувашлар һәм мордвалар яшәгән [Первая всеобщая перепись, с. 3–8]. XX гасыр башында Казан губернасы авылларының К.П. Берстель төзегән исемлегенә караганда, Тәтеш өязе 247 авылны үз эченә алган. Шулардан 101 авылда бары татарлар гына яшәгән, 15 авылда татарлар руслар, чувашлар һәм мордвалар белән бергә гомер кичергәннәр [Список селений, с. 121–136]. Мөселман татарлар яшәгән авылларның һәр мәхәлләсендә диярлек дини белем бирә торган мәктәпләр эшләгән, алар мәчеттә, яисә мулла өендә урнашып, мәхәллә халкының матди хәле нык булганда гына мәктәп өчен аерым бина булдыру мөмкин саналган. Татар кешесе башлангыч белем алган, әмма халыкның рухи тормышы югарырак булсын өчен, югары белем бирә торган мәдрәсәләре, яисә башка төр уку йортлары эшләргә тиеш. Без хәзер Тәтеш өязендә эшләгән уку йортларының, мәдрәсәләрнең төгәл санын атый алмыйбыз, тулы картинаны күз алдына китерерлек чыганаклар да сакланмаган. Татарстан Республикасы архив идарәсе тарафыннан «Медресе Казанской губернии второй трети XIX – начала XX в.» дип аталган архив документлары җыентыгының әлеге бушлыкны тутыруда өлеше зур, әлбәттә. Рәсми документларда, мәгариф өлкәсен тикшергән түрәләрнең хисапларында сакланган мәгълүматлар буенча, беркадәр статистика да күзаллана. Мисал өчен, 1909 елга рәсми органнар тарафыннан Тәтеш өязендә 112 татар дини мәктәбе эшләгәнлеге теркәлгән [Медресе Казанской губернии, с. 139]. Аларның бары тик рәсми документлар гына булуын да истән чыгарырга ярамый, рәсми сан чынбарлыктагысыннан бермә-бер

азрак була, чөнки бөтен уку йортлары да рәсми рәвештә теркәлеп эшләмәгән, тикшерүләрдән азат булу өчен, кайберләрен махсус теркәмәгәннәр. Шуңа күрә, документларга таянып, төбәктә уку-укыту эше җәелү географиясенең реаль картинасын булдыру мөмкин түгел, мәкаләдә андый максат куелмый да. Безнең беренчел бурыч – киң чыганаклар базасында мөмкин кадәр тулы мәгълүмат туплау. Зур мәгариф учакларын өйрәнгән хезмәтләр дөнья күрсә дә, кызганычка каршы, төбәкләрдә халыкның рухи халәтен билгеләгән уку йортлары, мөгаллим-остазлар турында хезмәтләр юк дәрәҗәсендә, мондый мәгълүматларны төбәк тарихын өйрәнүчеләрнең тырышлыгы белән генә таба алабыз. Мәкаләдә мәгариф эшләрен яктыртканда Тәтеш өязе чикләреннән чыгарга да туры килә, чөнки рухи тормыш билгеле бер административ-территориаль кысаларга гына сыймый, бу очракта территориаль чикләрне формаль кабул итү кирәк. Төбәк халкы бер-берсе белән аралашып яшәгән, билгеле уку йортына күрше өязгә барып та белем эстәгән. Халыкта данлыклы уку йортларының абруе бик зур булуын да онытмаска кирәк.

Тау ягында мәдрәсәләр күп булмаса да, булганнары шул төбәкнең мәгърифәт үзәге саналып, шул як авыллары өчен муллалар тәрбияләгән. Халыкка белем-тәрбия бирүдә аларның роле зур [Салахова, с. 65–70]. Кайбер очракта мәдрәсә дәрәҗәсендә булмаган уку йортлары – мәктәпләр дә укыту-тәрбия эшен мәдрәсәнеке күләмендә алып барганнар. Мисал өчен, Тәтеш өязенә кергән, хәзерге Апас районына караган Болын-Балыкчы авылы мәктәбе шул заманның атаклы уку йортларыннан саналган, анда гыйлем иясе Бикчәнтәй хәзрәт белем биргән. Бу мәктәпкә киләчәктә педагог, тарихчы булып танылган Гайнетдин Әхмәрев Татар Наратлысы авылыннан (Яшел Үзән районы) килеп укыган [Гайнетдин Әхмәрев, б. 14].

Тау ягындагы Сембер өязе Шәйморза авылында яшәүче кари, коръәнхафиз Әбүбәкер хәзрәткә, Коръән укырга өйрәнү өчен, җәй айларында Россиянең төрле төбәкләреннән шәкертләр килә торган булган. Җамал Вәлиди язуынча, әлеге төбәкнең рухи мәркәзе булган бу авылда ул зур мәдрәсә тоткан [Медресе Казанской губернии, с. 263–287].

XX гасыр башы Буа шәһәре мәдрәсәсенең ролен аерым билгеләп үтү зарур. Бу мәдрәсәнең тарихы бик борынгыдан килә, ул 1805 елда ук шәһәрнең мөселман мәхәлләсе акчасына ачыла. XIX гасыр ахыры–XX гасыр башында биредә имам-хатип, мөдәррис Нургали Хәсәнев дәресләр биргән. Бу мәдрәсә Буа сәүдәгәре Габдулла Шарин йортында урнашкан булган [ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 19936 эш. 5 б–6, 10 б–11, 11 б–17, 18 б–19 кгз.]. Моннан кала, Буа өязенең шушы як төбәк авылларының рухи тормышына хезмәт иткән, халыкка белем биргән уку йортлары Буа районы авыллары Янтуганда – 2, Вольнистанда 3 мәдрәсә, Ташкичү, Кырык Садак, Югары Лашчы, Норлатта, Чүпрәле районының Чепкас-Илмәт, Үби, Чувашстанның Сориле (Ишмурзино-Суринск) авылларында 50–80 шәкерте булган

мәдрәсәләр эшләп килгән [ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 19936 эш. 5 б–6, 10 б–6, 10 б–11, 11 б–17, 18 б–19 кгз]. Сакланып калган архив документлары буенча, бу мәдрәсәләрнең тарихы XIX гасырның беренче яртысыннан билгеле, әмма кайберләренең күпкә борынгырак тарихлы булуы да ихтимал.

Озак еллар бу төбәкнең кадими белем үзәге Буа шәһәрендә булса, XIX гасырның 70 нче елларыннан төбәкнең җәдиди үзәге Чуел өязе Акъегет авылы (Яшел Үзән районы) мәдрәсәсе тирәсендә туплана [Сәлахова, б. 127–133]. Территориаль яктан бу үзәкләрнең уртасында булган Тәтеш өязе халкы әлеге ике югарылыктагы рухи тормыш көчен тоеп яши. Бу мәдрәсә Себер ягында сату итеп мал туплаган бертуган Шәфигуллиннар һәм Архангельск шәһәрендә сәүдә иткән Акъегет авылы кешесе Закир Ишмәмәтев акчасына булдырыла һәм алар булышлыгы белән яши [ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 6183 эш. б. 6–8 кгз.]. 300 шәкерткә белем биргән бу уку йорты төбәкнең мәгариф һәм мәдәният үзәге булып кына калмыйча, XX гасыр башы инкыйлаблары заманында яңа фикер туу урыны да булган. Акъегет мәдрәсәсе, ул мәдрәсәне тоткан Заһидулла Шәфигуллинның тирә-як авыллары тормышына да йогынтысы зур булган. З. Шәфигуллин акчасына мәчетләр салынган, алар каршында мәктәпләр ачылган.

XX гасыр башында Тау ягының кайбер башка авылларында да атаклы мәктәп-мәдрәсәләр ачылган. Бу вакытта, 1913 елгы бер документта хәбәр ителгәнчә, Акъегет авылы мәдрәсәсендә шәкертләр санының кимүе бу төбәктә башка мәдрәсәләр ачылу белән аңлатыла. 1913 елның сентябрендә Чүти авылында мәдрәсә эшли башлый, бу авылда мәчет салганда да, мәдрәсә ачканда да З. Шәфигуллин зур ярдәм күрсәтә. Мәдрәсә ачылганчы ук мәчет каршында мәктәп эшләп торган. Тәтеш өязе Чирмешән авылы (Апас районы) мәктәбе XX гасыр башыннан ук эшләгән, ул Садыйк Сабитов акчасына төзелгән. 1908 елда хәзерге Буа районына караган Норлат авылы мәдрәсәсе ачылган һәм бөтен тирә-юньдә данлыклы уку йортына әйләнгән [ТР ДА. 160 ф. 1 тасв. 1576 эш. 270–272 кгз.], әмма кайбер чыганакларда бу уку йорты 1840 елда ачылган дип күрсәтелә [ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 19936 эш. 5 б–6, 10 б–6, 10 б–11, 11 б–17, 18 б–19 кгз.]. Безнең фикеребезчә, ул башта мәктәп булып, XX гасыр башында мәдрәсә югарылыгына күтәрелгән булырга тиеш. Тәтеш өязе Яңа Чәчкап авылы (Буа районы) мәдрәсәсе бик зур булмаса да, шәкертләр үз иткән атаклы уку йорты булган [Госманов, б. 463]. Кызганычка каршы, бу уку йортлары эшчәнлеге белән бәйле материаллар безнең көннәргә кадәр сакланмаган. Без алар хакында бары тик тикшерүче органнарның документлары, яисә халык хәтерендә калган истәлекләр аша гына белә алабыз.

Конкрет мәдрәсәләрнең тарихын кадими һәм җәдидигә аерып карау дөрес тә булмас, чөнки җәдитчелек хәрәкәте электән эшләп килгән кадими уку йортларына килеп керә, бу үзгәрешләр бер-ике көн эчендә генә бармый, мәдрәсәләрдәге хәл, укыту тәртибе акрынлап үзгәрә.

Җәдиди мәктәп фәлән елда ачылган дип, яңа оешкан мәдрәсәләргә карата гына әйтә алабыз, ә озын тарихка ия мәдрәсәләр турында сүз барганда, конкрет датаны атау дөрес булмый, чөнки үзгәрешләрнең дистә елларга сузылуы мөмкин. Аның кадими чоры да, җәдиди чоры да – бербөтен тарих, нинди типтагы уку йорты булуга карамастан, максаты – шул заман шартларыннан чыгып, халыкка белем, рухи тәрбия бирү, яшьләрне тормышка әзерләү. Татар җәмгыятендә башланган модернизация Казан шәһәрендә, яисә татарлар яшәгән башка рухи үзәкләрдә тизрәк барса, традицион тормыш рәвешен үзгәртергә бик ашкынып тормаган авыл җирендә бу процесс соңрак башланган һәм озаккарак сузылган. Җәдитчелек күренеше XIX гасырның 80 нче елларында гына киң үсеш-таралыш алган, үзәктән ерак урнашкан авылларга аның бәрәкәтле җимешләре XX гасыр башында гына килеп җиткән.

1910 елгы рәсми документта күрсәтелгәнчә, Тәтеш өязендәге бары бер генә уку йорты җәдит методы белән эшләгән [ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 5482 эш. 115 кгз.], әмма шул ук вакытта үзен кадими уку йортлары буларак танытканнары эчендә дә акрынлап булса да үзгәрешләр башланган. Тикшерүчеләрнең игътибарын артык җәлеп итмәс өчен, татарларга үз мәктәпләрен кадими дини уку йортлары дип күрсәтү уңайлырак тта булган. XX гасырда мәктәпләр санының артуы күзәтелә, алар – җәдит мәктәп булмасалар да, заман таләбе белән ачылган уку йортлары. Рәсми документлар буенча, 1909 елда – 112 [ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 3932 эш 106 кгз.], ә 1913 елда 132 кадими мәктәп булган. Тәтеш өязе уку йортлары саны буенча бары тик Казаннан (201) һәм Мамадыш (171) өязеннән генә калышкан. 132 мәктәптә 7827 ир бала, 5456 кыз бала белем алган. Аларда 132 мулла, 131 остазбикә хезмәт куйган [ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 5482 эш. 103–104 кгз.].

Авыл мәдрәсәләренең тормышы җиңел булмаган, аларның халык, мәхәллә акчасына көн күргәнлеген исәпкә алсак, тиңе юк уку йортлары булуларына тагын бер кат инанабыз. Мәктәп-мәдрәсәләрне яшәтүдә, тотуда аерым кешеләрнең ярдәме зур игътибарга лаек. Әмма бу уку йортлары арасында бөртекләп җыелган ярдәм хисабына көн күргәннәре дә җитәрлек. Тәтеш өязенә кергән Черкен авылыннан (Буа районы) моңа бер мисал китереп була. Имам Габделхәкимнең мәдрәсәсендә түзә алмаслык дәрәҗәдә салкын була, имам ягарга утын юклыгына зарланып, халыкка мөрәҗәгать иткәч, шушы авыл кешесе, Мариуполь заводында эшләгән Гайнетдин Таҗетдинев иптәшләре арасында 16 сум акча җыеп җибәрә. Бер эшченең тырышлыгы белән күпме балага белем алу мөмкинлеге тудырыла. Гайнетдингә газета аша рәхмәт тә белдерелә [Тәшәккер]. Бу мисал татар халкының мәгарифкә хөрмәтле мөнәсәбәтен күрсәтә.

Шулай ук, Тәтеш өязе Әлки авылы халкы мәдрәсә тота алмый башлагач, Кызыл Хаҗ җәмгыятеннән килгән бер рус хатыны, бу хәлне күреп, мәдрәсәне төзекләндерүгә ярдәм оештырып, балаларга яңадан белем эстәү мөмкинлеге тудырган [Бикмиев].

Хәлфәләр, остазлар

XX гасыр башында Тәтеш өязе мәктәпләрендә укыткан муллалар, хәлфәләр арасында үз заманы өчен яхшы гына белем алган, атаклы мәдрәсәләрне тәмамлаган кешеләр күп булган. Мисал өчен, Идрәс Тенки авылы (Апас районы) имамнары, укытучылары Әхмәтҗан Габделгаффаров, Олы Кариле авылыннан (Кама Тамагы районы) Шаһиәхмәд Нурмөхәммәтов, Атабай авылыннан (Кама Тамагы районы) Шаһимөхәммәд Госманов Казанда Әҗем мәдрәсәсен тәмамлаганнар. Келәнче авылыннан (Кама Тамагы районы) Шиһабетдин Мифтахетдинев Буа мәдрәсәсе шәкерте булган, Олы Тормы (Тәтеш районы) авылыннан Зыяэтдин Шәрәфетдинев Казан шәһәрендә атаклы Апанай мәдрәсәсендә укыган. Атабай авылы мулласы, хәлфәсе Шаһимөхәммәд Госманов ысулы җәдит дәреслекләре авторы буларак та билгеле. Ул – яңа система буенча укыту, яшьләрне тәрбия кылу буенча нәсыйхәтләр язган имам. Аның китаплары сәүдәгәр Әхмәт Хөсәенев акчасына басылган һәм яңа метод белән укырга теләүчеләргә бушлай таратылган [ТР ДА. 1 ф. 6 тасв. 99 эш. 29–34 б кгз.]. Шушы муллалар, мөгалимнәр Тәтеш өязендә ысулы саутия белән белем һәм тәрбия бирүче уку йортлары тотканнар. Аларның шәкертләре алга таба үзләре дә мөгаллимлек иткән. Мондый үзәкләр татарлар яшәгән бик күп төбәкләрдә булган [Модернизационные..., с. 394–395].

Дәреслекләргә килгәндә, татар теленнән шул заман мәктәпләрендә иң популярлары – Әхмәтһади Максудиның «Мөгаллиме әүвәл»е, «Әдәпле бала», «Нәсыйхәт»; язудан – «Хөснел хат»; шәригать белеменнән – Коръән, Һәфтияк һ.б. [ТР ДА, 97 ф., 1 тасв., 123 эш, 2, 15–16 кгз.].

Рус-татар мәктәпләре

Мәгълүм булганча, 1870 елның 26 мартында «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев» дип исемләнгән Кагыйдә буенча рус булмаган халыкларның мәгарифенә дәүләт тарафыннан яңалык өстәлә. Шәһәрләрдә һәм татарлар күпләп яшәгән авылларда дәүләт хисабына башлангыч уку йортлары ачу күздә тотыла. Шул чор халык мәгарифе министры Д.А. Толстой сүзләренә караганда, «конечной целью образования всех инородцев, живущих в пределах отечества, бесспорно, должно быть обрусение их и смешение с русским народом» [Список.., с. 1555–1566], дигән максат куела. Кабул ителгән тәртипләр буенча, рус теле укытучысы хөкүмәттән хезмәт хакы алган, әмма татарларга бу уку йортында, теләгән очракта, дин дәресләре укытырга рөхсәт ителгән, әмма бусы инде мәхәллә халкы хисабыннан түләнергә тиеш булган. Ә мәхәллә мәктәпләренең эшләү шарты – аларда рус сыйныфы булу.

Мәхәллә мәктәпләренә әлеге чыгымнар да өстәлгән, моннан кала рус теле укытуны руслаштыруның бер алымы дип уйлаганнар. Шуңа күрә рус теле укытучыларына җиңел булмаган, мәхәллә халкы аларны

гел кимсетергә генә торган, дошман күргән. Хөкүмәт документларында рус теле укытылмаган мөселман дини уку йортлары «түбән» дәрәҗәле дип күрсәтелә. 1905 елда Тәтеш өязе уку йортларын тикшерү хисапларында «мөселман уку йортларында укыту-тәрбия эшенең куелышы, һәр яктан караганда да берьяклы итеп кенә оештырылган. Мөселманнар фикеренчә, аларда бары үз дини тәртипләрен һәм гадәтләрен өйрәнү генә максат итеп куела. Алар дин сабагын гына тырышып үзләштерәләр, ә башка предметларга тиешле игътибар бирелми. Максатны шулай тар аңлау сәбәпле, татарлар авылда рус теле дә укытыла торган уку йорты ачуга ризалык бирергә ашыкмыйлар» [ТР ДА. 97 ф. 1 тасв. 123 эш. 2, 15–16 кгз.], диелә. Булганнарында да рус сыйныфларында укыган шәкертләрнең русча белүләренең чамалы икәнлеге билгеләнә. Әмма бу очракта уку йортында белем бирү дәрәҗәсе гомумән түбән булган, дигән ялгыш караш туарга тиеш түгел.

1871 елда ук Казан губернасы халык мәктәпләре инспекторы В.В. Радлов Казан уку округы попечителе П.Д. Шестаковка мәктәпләр ачуның авырлыгыннан, укытырга кеше юклыктан зарлана [ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 10464 эш. 4–7 б кгз.]. Бу мәсьәлә татар җәмәгатьчелеге арасында да тикшерелә: «Йолдыз» газетасында «Авылларга школа кирәкме?» дигән мәсьәләдә фикерләшү бара. Андый мәктәпләр ачыла, әмма алар һәрвакыт халыкның каршылыгына, имамның нәфрәтенә очрый. Еш кына авыл имамы белән мәктәпнең рус теле укытучысы арасында зур конфликт туу, имам балаларының рус классларында укучыларны кагуы хакында хәбәрләр күп ишетелә. Заман таләпләре буенча, мондый уку йортлары да үз урынын табарга тиеш була, чөнки Россиядә көн күрү өчен рус теленә ихтыяҗ туа. Моның кирәклеген раслап, «Урысча белгән балаларның һәммәсе бер эшкә керә ... белмәгән балалар гади авыл кешесе булып кына калалар» [Авылларга школа кирәкме?], дип яза мәкалә авторы. Бары тик 8 яшьтән 12 яшькә кадәр генә русча уку булачак та, мөселман баласы белемсез кала, дигән ялгыш фикер дә таралып өлгерә. Автор, газета аша, моның алай түгеллеген, 1908 елгы программа буенча 2 сәгать рус теленә бирелсә, 3 сәгатьнең дин сабагына калдырылачагын, моннан кала татарча язу, сызу, хисап гыйлеме булачагын искәртә. Рус теле укытыла торган мәктәпләр ачу форсатын кулдан ычкындыру дөрес булмас иде, ди. Авторның бу сүзләре белән килешми мөмкин түгел, чөнки халык хисабына мәктәпләр тоту, бер яктан, бик күркәм күренеш булса да, икенче яктан, халык матди яктан авырлыклар кичергән, әлеге хөкүмәт мәктәпләрендә һәм дин сабагы өйрәнү, һәм дөньяви белем алу мөмкинлеге тудырылган. XX гасыр башында Казан өязендә 130 рус-татар мәктәбе (русско-татарская школа) эшләгән [Авылларга школа кирәкме?]. Мондый мәктәпләр Тәтеш өязе авылларында да булган. Мисал өчен, Тәтеш өязе Ындырчы авылында (Апас районы) рус-татар мәктәбе 1881 елда ук крестьян Фәтхуллин өендә ачылган. Йорты кечкенә булу сәбәпле, 12 генә бала сыйган. Шунлык-

тан укытучы балаларны өч сменада укытырга мәҗбүр булган. Аннан мәктәпкә Громыкин милкендә булган элеккеге почта станциясе бинасын сатып алганнар. 1884 елда Халык мәгарифе министрлыгы бина алу һәм аны ремонтлау өчен 500 сум акча биргән [РДТА. 733 ф. 171 тасв. 878 эш. 1–4 кгз.]. Болын-Балыкчы авылында (Апас районы) 1911 елны ачылган шундый мәктәп бер ел гына эшләгән дә, рус теле укытучысы юклыктан, эшен туктаткан, хәтта авыл мулласы Каюм Бикчәнтәев газета аша үз авылына рус теле укытучысы булырлык кеше эзләгән [Идарәдән мәктүпләр].

Югарыда әйтелгән Кагыйдә нигезендә тәүге мәктәп хәзерге Апас районының Чирмешән авылында эшли башлаган. Ул 1878 елның 16 февралендә үк Уфа татар укытучылар мәктәбен тәмамлаган Мөхәммәдсафа Биккенин тырышлыгы белән ачылган, ул аның беренче укытучысы да булган. Шул елны ук мәктәпкә 35 бала кабул ителгән. Бу мәктәпкә 1894 елның 1 сентябрендә Зәңгәр мәчет, «Касыймия»[1] мәдрәсәләре, Казан татар укытучылар мәктәбендә (КТУШ)[2] белем алган Габдрахман Рәфыйков укытучы итеп билгеләнгән. Авыл халкы аны шикләнебрәк каршы алса да, мөгаллим үзенең белеме, тәрбиясе белән бик тиз абруй казанган [Муртазина, с. 4–5]. Ул эшләгән елларда уку йорты тирә-якка танылып өлгергән.

Мәктәпләргә инкыйлаби карашларның керүе

XX гасыр башында, бигрәк тә революция якынлашкан елларда, татар мәктәп-мәдрәсәләренә дә инкыйлаби фикерләр үтеп кергән, гадәти халәттән риза булмау көчәя барган. Казан шәһәрендә шәкертләр хәрәкәте башлангач, авыл мәктәп-мәдрәсәләре шәкертләре дә дөнья вакыйгаларыннан бихәбәр булып ята алмаганнар. Шәкертләр хәрәкәтенең кайтавазы Апас районы Чирмешән авылында да яңгыраган. Бу авылдагы хәлләр сәяси бунт дәрәҗәсенә күтәрелгән. 1903 елга кадәр Чирмешән авылында дәүләт карамагындагы бер мәктәп эшләп килгән, анда, әлбәттә, мәҗбүри рәвештә рус теле укытылган[3]. Шушы мәктәптә 130 шәкерт белем алган. 1912 елда Икенче Чирмешәндә Минһаҗетдин Хөснетдин улы үз акчасына татар мәктәбе төзеткән, мәктәп ачылуга, дәүләт карамагында булган мәктәптән барлык укучылар диярлек шунда күчеп беткән, бары 5 кенә укучы калган. Яңа ачылган мәктәпкә заманча фикерләүче, Казанда Галиев («Мөхәммәдия») мәдрәсәсен тәмамлаган, элекке укытучының адашы Габдрахман Шиһабетдинев мөгаллим итеп билгеләнгән. Ул авылның икенче мәхәлләсендә имам да булып торган. Мәктәптә дин гыйлемен

---

[1] Кайбер мәгълүматлар буенча, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе шәкерте.

[2] Рус-татар мәктәпләре өчен укытучылар әзерләү максаты белән 1876 елда ачылган уку йорты.

[3] Бу мәктәпнең элекке укытучысы Габдрахман Рәфыйков авыл халкының рус теленә булган каршылыгын җиңеп, үз шәхесе аша халыкта бу уку йортына уңай караш булдыруга ирешә. Г. Рәфыйков 1896 елның 21 ноябреннән үз эшчәнлеген Казан шәһәрендә дәвам иткән.

Фатыйх Шәмсетдинев укыткан. Әлбәттә, дәүләт карамагындагы мәктәп укытучылары Мөхәммәдсафа Биккенин һәм Мөхәммәдсабир Гаффаров аның мәктәбе популяр булуга, шәкертләрнең бөтенесе диярлек шунда күчүгә тыныч кына карый алмаганнар. Алар бу мәктәпне рөхсәтсез эшләүдә гаепләп, халык мәктәпләре инспекторын чакыртканнар, инспектор Алатырцев белән бергәләп килеп караганнар, аннан, инспектор киткәч, татар мәктәбенең өч шәкерте аларның уку йортына килеп, патша сурәтен алып ташлаганнар, дип гаеп тагканнар: 16 яшьлек яшүсмерләр – Шәһәретдин Минһаҗетдинев, Сабир Вәлиев, Салаватулла Гафуровлар гаепләнгән, ә егетләр исә бу нахак гаепне танымаганнар. Вакыйга мулла Габдрахман Шиһабетдиневне «сәяси ышанычсыз» дип тану һәм өч елга Тула губернасына сөргенгә сөрү белән тәмамланган. Авыл халкы, бу трагик хәлгә җавап итеп, Габдрахман муллага багышлап бәет чыгарган. Бу бәет «Татар халык авыз иҗаты. Бәетләр» томына да кертелгән [Милли-мәдәни мирасыбыз..., б. 22].

Тумышы белән хәзерге Буа районы Тәүгелде авылы (элекке исеме – Яңа Күлкәш) кешесе Габдрахман Шиһабетдинев заманча тәрбияләнгән, укымышлы, белемле кеше булган. Аның хатыны шул ук өязнең Әлки авылының (Буа районы) атаклы имамы Баһаветдинев кызы – Бибираимә. Мулланың анасы – Бибилатыйфа Сираҗетдинева бик көчле рухлы ханым, 60 яшьтә булуына карамастан, үз улыннан гаепне алдыртуга ирешкән. Мулла үзенең хокуклары чикләнмәгән статуста туган төбәгенә кайткан [ТР ДА, 1 ф. 4 тасв. 886 эш. 2–93 кгз.]. Бу вакыйгалар, бер яктан, мәгариф эшендәге каршылыклар – укыту системасына карата төрле караш һәм төрле ысул көрәше булып күренсә дә, чынлыкта исә, җәмгыятьнең үзгәрүен чагылдыра, килеп туган ситуацияне анализлап бәяләү күренә. Шул ук вакытта татар җәмгыятендәге каршылыкларда кешеләрнең бер-берсенә карата көнчелек һәм матди ихтыяҗлар ятуын да ачык күрергә мөмкин. Әмма, ничек кенә булмасын, татарлар арасында барган үзгәрешләр, аерым алганда, мәгариф өлкәсендәге алгарышларның үзәктән шактый ерак урнашкан гап-гади татар авылларына да килеп җитүе сиземләнә.

1917 елгы инкыйлаб чоры татар мәгарифенә дә үзгәрешләр алып килә. Өяз мөселманнары арасында заманча белем алуга омтылыш бермә-бер арта, чөнки халык җәмгыятьтә барган үзгәрешләрне күрә, вакыйгалар агышында югалып калмас өчен, белем кирәклегенә төшенә. Тәтеш өязе мөселман мәктәпләре мөдире Исхак Казаков өяздәге хәлләрне, белем дәрәҗәсен ачыклау өчен, авылларга Шиһап Шәрәф, Җәләл Таһиров, Шаһит Гаделшин, Мозаффар Мөштәриев, Сабир Салихов һәм Абдуллиннарны җибәрә. Алар авыл мәктәпләре буйлап йөреп, мәгълүмат җыеп, «Мәктәпләр шурасы»на доклад бирергә тиеш булалар [Тәтеш өязе мөселман мәктәпләре]. Нәтиҗәдә авылларга 262 ләп мөгаллим җитмәгәнлеге ачыклана. «Тәтеш оешмасы» газетасында «Бәгъре Янган» дигән псевдоним астында бер автор «Бу нинди гаҗәп эш! Урыс кулына кергәннән бирле бер уянмый йоклаган бөтен

Тәтеш өязе мөселманнары бүген уянганнар. Бүген үзләренең дөньяда яшәргә омтылуларын күрсәтәләр, бүген үзләренең өстенә капланган кара пәрдәләрне ертып, ак, пакь дөньяга чыгарга ашкыналар. Өяздә укытырга теләп, Мәктәпләр шурасына 250 мөгаллим вә мөгаллимә укытырга урын сорыйлар!» [«Бәгъре Янган»] Хәтта Тәтеш төбәгеннән чит җирләрдә укытып йөргән мөгаллимнәр үз җирләренә кайтып эшлиселәре килүен, кайберләре эш хакы күпме булуга да карамастан, бүгеннән кучеп кайтырга риза булуларын белдерәләр. «Мәктәпләр шурасына» бер остазбикә түбәндәге эчтәлекле хат юллый: «Сезне һәр җирдә мәктәп ачасыз, дип ишеттем. Безнең авылымызны кызлар мәктәбе ачудан мәхрүм итеп калдырмасаңызла. Мин үзем картайдым, укыта да алмыйм, күзем дә күрми. Безнең авылга кызлар мәктәбе ачсаңыз, Аллаһ ризалыгы өчен, мин дә картымнан калган йортымның яртысын кызлар мәктәбе өчен бушлай биреп торыр идем. Зинһар, кызларымызны укытудан мәхрүм итмәсеңезлә» [«Бәгъре Янган»], дип яза. Кызганыч, чыганактан кайсы авыл турында сүз баруы аңлашылмый, әмма бу мисал өяздәге кызларга белем бирү теләгенең нинди көчле булуын күрсәтә. «Бәгъре Янган» псевдонимы астындагы автор бу остазбикәне «Бу нинди изге карчык! Бу – Аллаһның җиргә төшкән бер фәрештәсе!» [«Бәгъре Янган»] дип зурлый. «Бу гаризаны укыгач, шатлыгымнан ике күземә мөлдерәп яшьләр килде. Бөтен вөҗүдем шатлык берлән, өяземезнең алга атлавына ышанган бер рәхәт берлә тулды. Шул кузгалган авылларны бер күз белән барысын күрәсем килә башлады. Күңелем аның каршысына барып кулларын үбеп рәхмәт укырга әзерләнә башлады» [«Бәгъре Янган»].

1917 елның 27 сентябрендә Тәтеш өязе мөселман укытучыларының өченче гомуми җыелышы була. Җыелыш Гариф Халиди рәислегендә эшли, Президиумга Исхак Казаков, Кариб Вәли, Шәһит Гаделшин, Кадыйр Халидовлар сайлана. Җыелышның көн тәртибенә мөһим сораулар чыгарыла: шуларның берсе – муллаларны рәсми мөгаллим итеп тану дөресме, юкмы? мәсьәләсе. Ул аерым секция утырышында каралып, 4 маддәле резолюция кабул ителә [Тәтештә укытучылар җыены].

1918 елның 25 июнендә Мозаффар Мөштәриев рәислегендә Тәтеш өязе укытучыларның съезды үтә. Рәис урынбасары итеп Кариб Вәли, сәркатиплеккә Фәйрүзә Маликова, аның урынбасары итеп Маһруй Мозаффария сайланалар [Солтан Гарифуллин].

Тәтештә дә татарлар яшәгән һәр төбәктәге кебек халык тарафыннан ачылган, мәхәллә хисабына тотылган уку йортлары – мәктәп-мәдрәсәләр һәр авылда диярлек булган. Мөгаллим-остазы булган авыллар тирә-як халкы өчен мәгариф үзәгенә әйләнгән. Бер регионда андый ике-өч мәдрәсә булу да шул төбәк халкының рухи тормышында зур роль уйнаган. Тәтеш төбәгендә Бикчәнтәй хәзрәт җитәкләгән Болын-Балыкчы мәдрәсәсе дә, Яңа Чәчкап авылы мәдрәсәсе дә һ.б. шулар исәбендә. Акъегет мәдрәсәсе һәм аны матди яктан тәэмин итеп торган З. Шәфигуллин Тәтеш өязе мәктәп-мәдрәсәләренә яңача –

җәдитчә уку-укыту алып килгән. Бу төбәк халкы бу яңалыкны тиз кабул итеп, алга таба заманча белем бирә торган уку-укыту системасын гамәлгә куйган. XX гасыр башына Тәтеш төбәге татар мәгарифенең мөһим бер үзәге булып җитешкән.

Әдәбият

Авылларга школа кирәкме? // Йолдыз. 1912. 15 гыйнвар.

«Бәгъре Янган». Өяздә укытуга сусау // Тәтеш оешмасы. 1917. 10 октябрь.

Бикмиев Әхмәдҗан. Авылда мәктәпләр // Казан мөхбире. 1906. 11 сентябрь.

Гайнетдин Әхмәрев: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р. Мәрданов, Р. Миңнуллин, Э. Сәлахова. Казан: Җыен, 2011. 384 б.

Госманов М. Каурый каләм эзеннән. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 463 б.

Идарәдән мәктүпләр // Йолдыз. 1912. 31 гыйнвар.

Медресе Казанской губернии второй четверти XIX – начала XX в.: сборник документов и материалов / отв. сост. Л.В. Горохова; сост.: Р.А. Гимазова, О.В. Федотова, Н.И. Шарангина; под общ. ред. Д.И. Ибрагимова. Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан, 2012. 287 с.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Апас. Казан: Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ, 2011. 287 б.

Модернизационные процессы в татарско-мусульманском сообществе в 1880–1905 гг.: документы и материалы. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2014. 531 с.

Муртазина Л. Династия Рафиковых. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. 55 с.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. Казанская губерния. СПб.: Изд-е Центр. стат. комитета МВД, 1904. 284 с.

РДТА (Россия дәүләт тарих архивы). 733 ф. 171 тасв. 878 эш.

Салахова Э.К. Деятельность учебных заведений Горной стороны в дореволюционный период // Роль ислама в стабилизации социальных процессов. VI Международная научно-практическая конференция. Наб. Челны, 2021. С. 65–70.

Сәлахова Э.К. Бертуган Шәфигуллиннар һәм татар мәгарифе // Фәнни Татарстан. 2018. № 2. Б. 127–133.

Солтан Гарифуллин. Тәтеш өязе мөселман укытучыларының җыелышы // Тәтеш оешмасы. 1917. 7 июль.

Список селений Казанской губернии / сост. К.П. Берстель. Казань: Типолитография И.В. Ермолаевой, 1908. 263 с.

Список постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 4. СПб: Типография Императорской академии наук, 1871. С. 1555–1566.

Тәтештә укытучылар җыены // Тәтеш оешмасы. 1917. 1 ноябрь.

Тәшәккер // Йолдыз. 1912. 17 гыйнвар.

[Тәтеш өязе мөселман мәктәпләре] // Тәтеш оешмасы. 1917. 26 сентябрь.

ТР ДА . 1 ф. 4 тасв. 886 эш.

ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 3932 эш.

ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 5482 эш.

ТР ДА. 1 ф. 4 тасв. 6183 эш.

ТР ДА. 1 ф. 6 тасв. 99 эш.
ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 10464 эш.
ТР ДА. 92 ф. 1 тасв. 19936 эш.
ТР ДА. 92 ф. 2 тасв. 23954 эш.
ТР ДА. 97 ф. 1 тасв. 123 эш.
ТР ДА. 160 ф. 1 тасв. 1576 эш.

Сәлахова Эльмира Кадим кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗәни исемендәге
Тарих институтының Яңа тарих бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре